

Twierdza Srebrna Góra, jej losy zapisane w krajobrazie

Jerzy Potyrała

Srebrna Góra
Fortress, its Lot
Written in the
Landscape

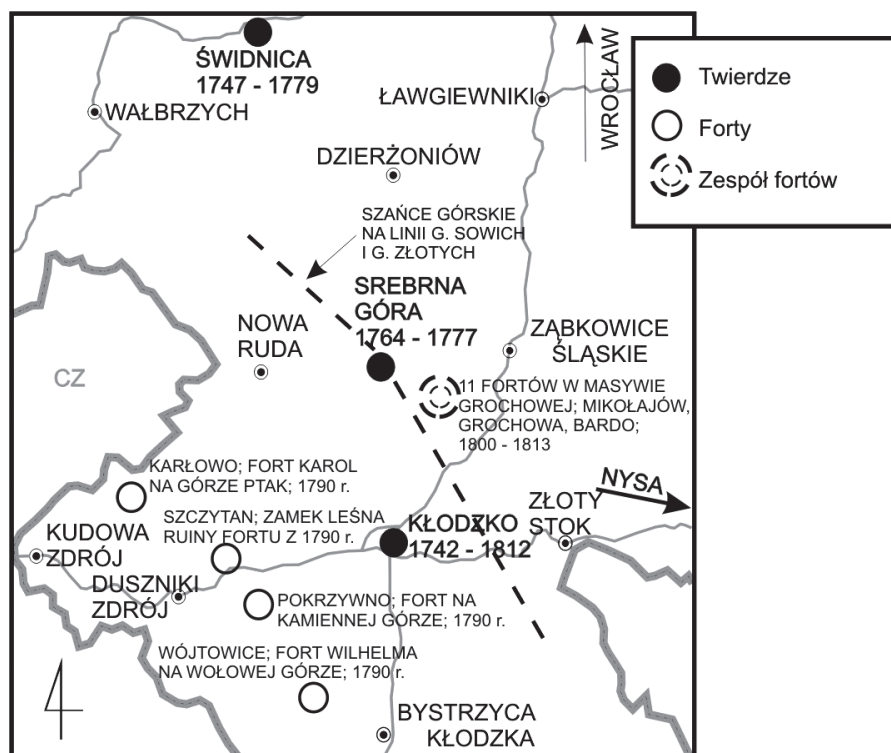
Wstęp

Introduction

Specyficzną cechą krajobrazu Gór Sowich i Bardzkich oraz położonych wokół nich dolin jest skupisko dobrze zachowanych zabytków nowożytnych fortyfikacji. Okres najintensywniejszej budowy, a następnie modernizacji nowożytnych umocnień i twierdz przypada na czas wojen śląskich (1740-1763) i trwa aż do lat 60. XIX w. Linię fortyfikacji usytuowano wzdłuż pasma Sudetów i ich przełęczy. Główne jego punkty stanowiły następujące twierdze: Świdnica, Srebrna Góra, Kłodzko i Nysa. Z tego okresu pochodzi też znaczna liczba zachowanych dzieł obronnych na terenie Kotliny Kłodzkiej oraz przełęczy i wzgórz broniących do niej dostępu. Obecnie te ciągle jeszcze

nie w pełni rozpoznane, imponujące budowle i tajemnicze ruiny należące głównie do pruskiej szkoły fortyfikacji stanowią atrakcję turystyczną odróżniającą region Kłodzka od innych, również bogatych w zabytki obszarów Polski [Małachowicz 2000].

Jedną z tych śląskich twierdz, Twierdza Srebrna Góra zajmuje wśród innych miejsce szczególne. Jako jedyna nie jest włączona w strukturę towarzyszącego jej miasta. Miasteczko Srebrna Góra zajmuje malowniczą rynnę górską, która opada z Przełęczy Srebrnej (586 m n.p.m.) w kierunku wschodnim. Spadek dna doliny wynosi 12%. Dolne zabudowania miejscowości położone są na wysokości ok. 360 m n.p.m., a górne dochodzą do 586 m n.p.m. Od północy miasteczko otaczają Góry Sowie z Parkiem Krajobrazowym

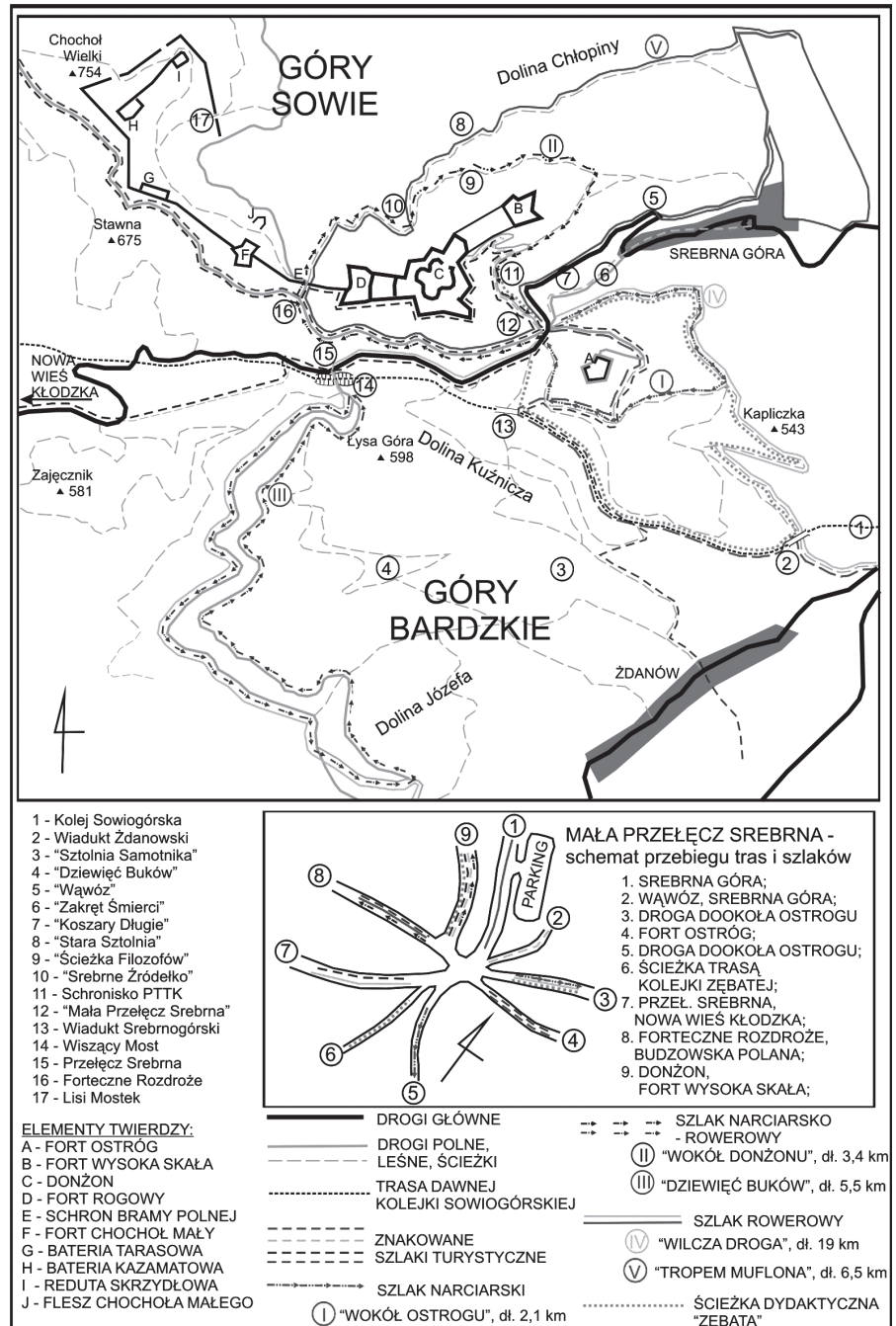
Lokalizacja dzieł obronnych wokół Kotliny Kłodzkiej
Oprac. K. Wnuk

Localization of defense objects around Kłodzka Valley

Gór Sowich. Ich najwyższym wzniesieniem jest Wielka Sowa (1015 m n.p.m.). Nad Srebrną Górą wyraźnie góruje rozległa i ufortyfikowana Warowna Góra licząca 686 m n.p.m. Od południa miasteczko otaczają Góry Bardzkie z najwyższą Górą Kłodzką (765 m n.p.m.). Wzniesienia położone w pobliżu miasteczka mają dość strome stoki przechodzące ku górze w łagodną wierzchowinę. Rozdzielają je głębokie i wąskie dolinki z potokami górskimi takimi jak: Chłopina, Czerwonka oraz największa Budzówka [Przerwa 2000].

Rejon Srebrnej Góry charakteryzuje się skomplikowaną budową geologiczną, ponieważ Przełęcz Srebrna leży w strefie kontaktowej dwóch masywów skalnych. Góry Sowie zbudowane są z prekambryjskich gnejsów, których wiek ocenia się na ok. 1 mld lat. Szczyty mają kształt kopuł. Góry Bardzkie zbudowane są ze skał osadowych powstałych w dewonie i karbonie. Składają się na nie łupki, piaskowce kwarcytowe oraz zlepieńce. Srebrna Góra leży przy tzw. sudeckim uskoku brzeźnym powstałym w trzeciorzędzie. W złożonej strukturze geologicznej rejonu Srebrnej Góry występują liczne minerały i kamienie ozdobne (np. akty-nolit, baryt), a także rudy metali (np. limonit, piryt). Największe znaczenie miały jednak złoża galenitu (ruda ołowiu zawierająca srebro), z wydobyciem którego związane są początki miejscowości [Przerwa 2000].

Wokół Srebrnej Góry występuje roślinność charakterystyczna

dla regła dolnego. Pierwotnie rosły tu lasy mieszane, bukowo-jodłowe. Obecnie przeważa świerk pospolity (*Picea abies*) wprowadzony przez człowieka. Mozaikę drzew tworzą ponadto klon zwyczajny (*Acer platanoides*) i klon jawor (*Acer pseudoplatanus*), dąb szypułkowy (*Quercus robur*), grab pospolity (*Carpinus betulus*), brzoza brodawkowata (*Betula pendula*), jesion wyniosły (*Faxinus excelsior*), lipy lipa drobnolistna (*Tilia cordata*), lipa szerokolistna (*Tilia platyphyllos*), głóg jednoszyjkowy (*Crataegus monogyna*), głóg dwuszyjkowy (*Crataegus laevigata*), jarząb pospolity (*Sorbus aucuparia*), modrzew europejski (*Larix decidua*) i sosna pospolita (*Pinus sylvestris*). Liczne gatunki krzewów urozmaicają poręby i polany. Jednym z najciekawszych jest będący pod ochroną wawrzynek wilczełyko (*Daphne mezereum*). Często spotykana jest również leszczyna pospolita (*Corylus avellana*), malina właściwa (*Rubus idaeus*), bez czarny (*Sambucus nigra*) oraz trujący suchodrzew pospolity (*Lonicera xylosteum*) i czerniec gronkowy (*Actaea spicata*). Na dnie lasu występują liczne gatunki grzy-

bów, borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*) i rośliny zielne. Na uwagę zasługują rośliny chronione: storczyki (*Orchis sp.*), konwalia majowa (*Convallaria majalis*), kopytnik pospolity (*Asarum europaeum*), parzydło leśne (*Aruncus sylvestris*), naparstnica purpurowa (*Digitalis purpurea*), marzanka wonna (*Galium odoratum*), kokoryczki (*Polygonatum sp.*), lilia złotogłów (*Lilium martagon*) oraz dziewięciśń bezłodygowy (*Carlina acaulis*). Występuje tu również wiele roślin silnie trujących. Są to między innymi kokoryczka wielokwiatowa (*Polygonatum multiflorum*), czworolist pospolity (*Paris quadrifolia*), wilczomlecz sosnka (*Euphorbia cyparissias*), jaskier ostry (*Ranunculus acris*) [Przerwa 2000].

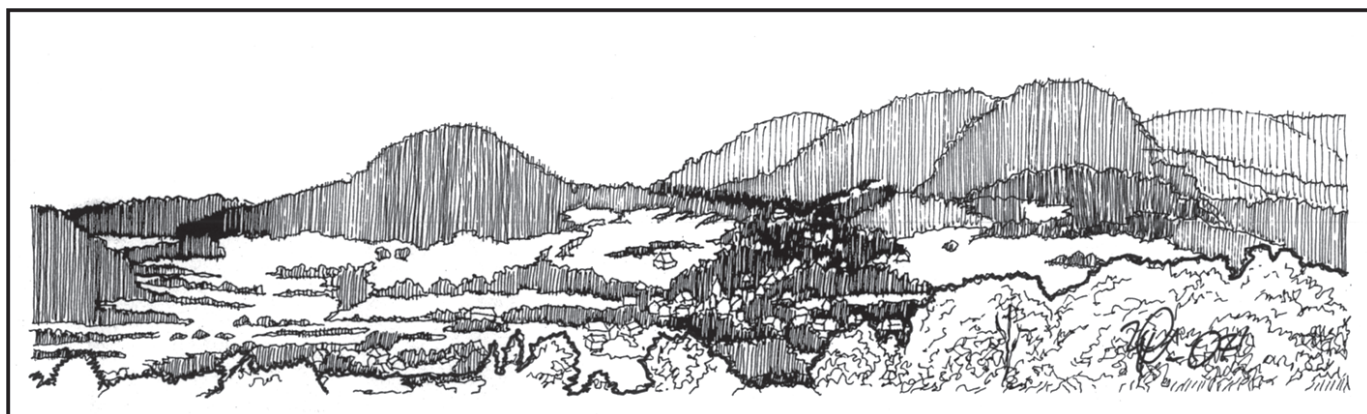
W ciągu 230 lat istnienia twierdza przechodziła różne losy. Od nowoczesnego obiektu militarnego pierwszej linii, później stała się drugorzędną wartownią górską, a następnie obozem jenieckim i magazynem, by zostać pierwszorzędnym obiektem turystycznym na początku XX wieku. Na blisko pięćdziesiąt lat popadła w zapomnienie, aby dziś ponownie pretendować do miana produktu

turystycznego regionu. Spróbujmy przeanalizować jak zmiany funkcji twierdzy, a właściwie całego przyległego do niej terenu oddziaływały na krajobraz Przełęczy Srebrnej, jakim przemianom ulegała ta przestrzeń. Jako podstawę do analizy wzięto model współczesnej panoramy twierdzy i miasteczka widzianych od strony Budzowa. Porównując archiwalne materiały fotograficzne i fitokarty-styczne [Przerwa 2001, Przerwa 2000] na jej podstawie wykonano kolejne modele podobnych widoków panoramicznych z różnych okresów historycznych.

Okres przed budową twierdzy

The period before the fortress was built

Powstanie miasteczka Srebrna Góra związane jest z rozwojem miejscowego górnictwa. Nazwa pochodzi od srebra, które występuje na tym terenie w złożach galenitu (ruda ołowiu). Pierwszy znany dokument, w którym została wymieniona nazwa

Wzgórza i doliny tworzą bardzo harmonijne, zrównoważone i pełne spokoju wnętrze krajobrazowe poniżej Przełęczy Srebrnej
Oprac. autor

Hills and valleys create very harmonious, balanced and peaceful landscape interior below
Srebrna Pass

„Srebrna Góra” (Silberberg) pochodzi z 24.X.1331 r. Pierwsi górnicy przybyli w rejon Srebrnej Góry dopiero około 1370 r. Pochodzili z Miśni w Saksoni i z pobliskiego Złotego Stoku. Wkrótce na potrzeby górników powstało kilka drewnianych budynków, a ich mieszkańców można nazwać pierwszymi srebrnogórzanami [Przerwa 2001].

Model prawdopodobnego krajobrazu Przełęczy Srebrnej, widzianego od strony dzisiejszego Budzowa przedstawiono na ilustracji. Przeważają łagodnie falujące, poziome w układzie linie zadrzewień śródpolnych, rynną przełęczy podkreślona jest zespołem zabudowań i towarzyszącej im zieleni. Dolina zamknięta jest łańcuchem krągłych kopców wzgórz. Wszystkie elementy tworzą bardzo harmonijne, zrównoważone i pełne spokoju wnętrze krajobrazowe na bardzo rozległym obszarze.

Wzniesienie warowni

Erection of the stronghold

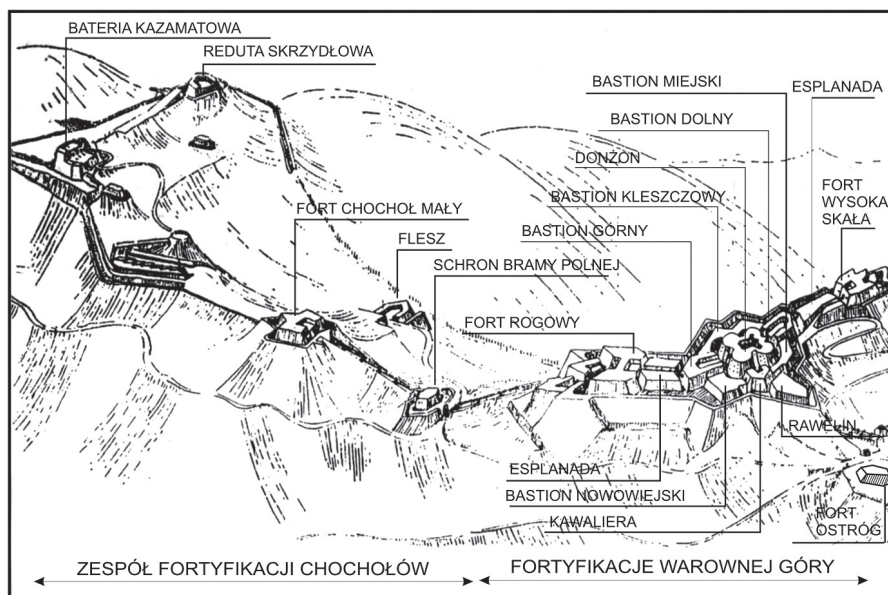
Poważnym zwrotem w dziejach miasta, jak i całego Śląska, okazały się wydarzenia lat 40. XVIII wieku. W roku 1740 król Prus, Fryderyk II wkroczył ze swoimi wojskami na teren Śląska. Wszczęta została wtedy I wojna śląska. W 1742 roku podpisano pokój berliński i srebrnogórzanie rozstali się z rządami Habsburgów, które przyniosły miastu tylko zastój gospodarczy i wzrost napięć religijnych. Fryderyk II wykorzystał okres pokoju

do lepszego zabezpieczenia granic. Nakazał wzmocnić i przebudować śląskie warownie. Szczególną uwagę zwrócił na twierdzę kłodzką, która miała blokować kluczowe przejście pomiędzy Czechami a Śląskiem. Podjęte prace fortyfikacyjne okazały się jednak niewystarczające, co udowodniły wydarzenia wojny siedmioletniej (1756-1763), zwanej też III wojną śląską. Wojska austriackie zajęły Przełęcz Srebrną i swobodnie przeszły do Żąbkowic Śląskich. Wkrótce zajęły twierdzę w Kłodzku. Trzecia wojna śląska zakończyła się w 1763 r., a zawarty w Hubertusburgu pokój między Austrią i Prusami przesądził o przynależności większej części Śląska i hrabstwa kłodzkiego do państwa pruskiego. Król pruski Fryderyk II Wielki nie zapomniał o doświadczeniach wynikających z wojen śląskich i postanowił ufortyfikować Przełęcz Srebrną. Decyzja króla poważnie zaważyła na dalszych losach Srebrnej Góry oraz w gwałtowny sposób zmieniła krajobraz tego miejsca [Wnuk 2006].

Nowa warownia miała zostać wybudowana na wzgórzach otaczających Przełęcz Srebrną. Jej głównym

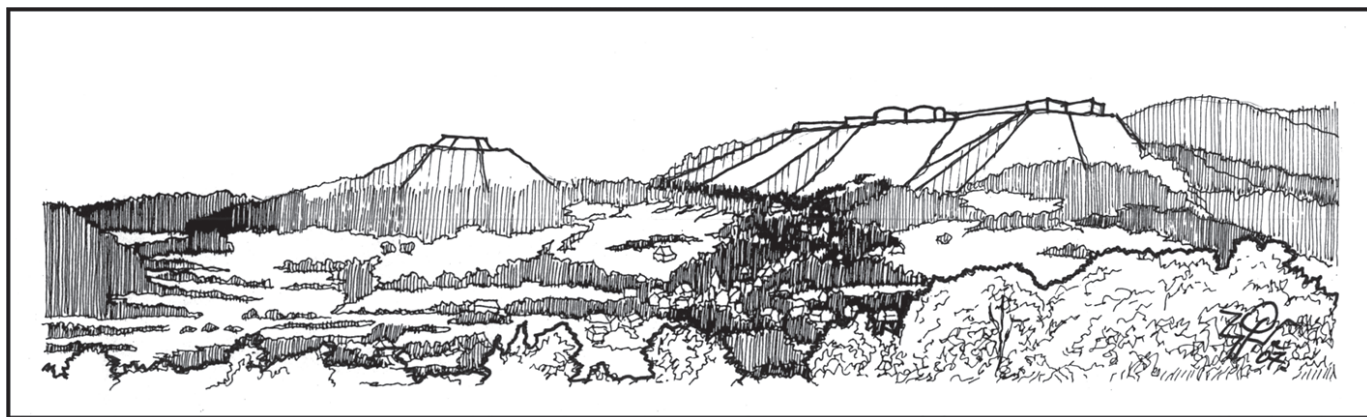
zadaniem miało być blokowanie Przełęczy Srebrnej w razie wojny. Razem z twierdzami w Nysie, Kłodzku i Świdnicy miała tworzyć zwarty pas sudeckich fortyfikacji granicznych oraz wypełnić lukę między twierdzą kłodzką i świdnicką. W 1763 r. król zlecił opracowanie planu fortyfikacji włoskiemu inżynierowi kpt. Franzowi Ignatzowi von Pinto. Jego pomysł został jednak odrzucony. W 1764 r. realizację nowego projektu zlecono pruskiemu ppłk Ludwigiowi Wilhelmmowi Regelerowi. Plan został zaakceptowany przez Fryderyka II w dniu 19.IV.1765 r. [Wnuk 2006].

Główny zespół forteczny zajmować miał Górę Srebrną (686 m n. p.m.), a zaprojektowano go jako ciąg fortów w kierunku wschód – zachód. Centralnym punktem obrony twierdzy był Donżon złożony z czterech cylindrycznych wież połączonych ze sobą kurtynami. Od zewnątrz został otoczony suchą komunikacyjną fosą. Donżon otaczało pięć bastionów: Górny, Kleszczowy, Dolny, Nowowiejski i Miejski, wraz z nadszańcem tzw. Kawalierą oraz usytuowany przed nimi rawelin. Na wschód od Bastionu Dolnego usytuowano esplanadę.

Duża ilość prawie pionowych linii na zamknięciu kompozycji wnętrza krajobrazowego i skala tych obiektów stworzyły bardzo silną dominantę
Oprac. autor

Numerous, almost vertical lines at the closing of the interior composition of the landscape, and the scale of the objects created a very strong dominant

a dalej Fort Wysoką Skalę. Na zachód od Bastionu Górnego zlokalizowano drugą esplanadę i Fort Rogowy. Po przeciwnej stronie przełęczy, na Ostrogu (627 m n.p.m.), usytuowano samodzielny Fort Ostróg.

W kierunku zachodnim rozlokowane zostały kolejne dzieła obronne twierdzy, noszące nazwę Chochoły. Wśród wybudowanych tutaj obiektów fortecznych można wymienić: Redutę Skrzydłową, Baterię Kazamatową, Baterię Tarasową, Fort Chochół Mały, Flesz, Schron Bramy Polnej i wiele innych drobniejszych elementów obronnych. Rozpiętość twierdzy srebrnogórskiej między Chochółem Wielkim i Fortem Wysoka Skala wynosiła około 3 km.

Forty umacniające długie grzbiety Góry Warownej i Średniego Chochola miały formę dzieł rogowych i kleszczy oraz lunety na górze Ostróg. Samodzielność każdego fortu była zapewniona wyposażeniem w kazamaty mieszkalne, latryny, kazamatę studzienną i magazynową oraz w zależności od rozłożenia sił ogniowych – kazamaty stanowisk strzeleckich lub działowych. Czoła i szyje fortu otoczone były suchą i głęboką fosą, której wszystkie odcinki były ostrzeliwane ogniem z kazamatowych stanowisk strzeleckich. Możliwość ostrzału wzdłuż fosy zapowiada późniejszy

system kaponierowy, jaki będzie szeroko stosowany w wieku XIX. Plan twierdzy w części zaprojektowanej przez Regelera ukształtowany został w zmodyfikowanym systemie bastionowym. Zaprojektowane przez Lahra umocnienia Chochoła Wielkiego i stoku Średniego Chochoła, mają charakter umocnień poligonalnych.

W latach 1764-1765 trwały prace przygotowawcze – na przeznaczonych do umocnienia wzniesieniach wycinano drzewa, dokonywano pomiarów terenowych, zbudowano cegielnię, trakt przy wylocie Doliny Chłopiny oraz liczne drogi transportowe. Prace budowlane zaczęły się jeszcze w 1765 r. i trwały nieprzerwanie do 1777 r. Przy budowie twierdzy zatrudniono około 4000 robotników. W całym obiekcie znajduje się łącznie 299 kazamat i 52 izby strzeleckie. Na wypadek wojny jego załogę miało stanowić 3756 żołnierzy. Artyleria forteczna składała się z 264 dział, haubic i moździerzy. Magazyny forteczne mogły pomieścić żywność, broń, amunicję i opał na co najmniej trzymiesięczne oblężenie. Pierwszym komendantem twierdzy był gen. Franz Ludwig de Rosière [Bleyle 1939].

Zajmująca przeszło 100 ha twierdza srebrnogórska, nazywana na początku XX wieku „Śląskim

Gibraltar” jest wyjątkowym zabytkiem sztuki fortyfikacyjnej w skali Europy. Stanowi przykład nowożytnej, przełęczowej warowni górskiej. Układ i poszczególne elementy twierdzy pozostały właściwie niezmiennymi do naszych czasów, co jest niezwykle rzadkim przypadkiem. Przestrzenna forma budowli nie ma odpowiednika w twierdzach, które powstawały w kręgu mecenatu króla Prus Fryderyka II, ani w innych fortyfikacjach z jego epoki, ani z czasów następnych. Powstanie twierdzy miało również ogromne konsekwencje krajobrazowe.

W analizowanej przestrzeni pojawiły się formy bardzo mocne przez swoje zgeometryzowanie. Były to przede wszystkim pozbawione zieleni średniej i wysokiej strome stoki bojowe obiektów twierdzy. Wykonane z kamienia budowle forteczne tworzyły integralną całość z kamienistymi zboczami. Prawie naturalny krajobraz przekształcony został w jednoznacznie antropogeniczny. Duża ilość prawie pionowych linii na zamknięciu kompozycji wnętrza krajobrazowego (krawędzie skarp) i skala tych obiektów stworzyły bardzo silną dominantę. Powstał niepokojący, budzący lęk krajobraz forteczny.

Podstawowym budulcem był materiał skalny pozyskany z odstrzelania rowów i modelowania podłoża

Obiekty obronne na terenie Twierdzy Srebrna Góra.
Oprac. autora na podstawie ryciny Bleyla [1939]

Defense objects on the grounds of Srebrna Góra
fortress

Zieleń liniowo porastająca stoki bojowe
twierdzy powoduje korzystną zmianę
krajobrazu leżącej u jej stóp doliny
Oprac. autor

Greenery, linearly growing on the operational
slopes of the fortress, brings about a
favourable change in the landscape of the
valley lying at its foot

pod budowę twierdzy (m.in. ścinanie wierzchołków górskich). Był to łom kamienny różnej gradacji. Miał kamienny używano do formowania przeciwstoków (glacis); większy sort łamanego kamienia, związany zaprawą wapienną, tworzył jądro murów; lico skarp murowano z bloków kamienia o kształcie nieregularnym, lecz o gładkiej ścianie licowej, dobrze do siebie dopasowanych, tworzących szczelne i gładkie oblicowanie. W dolnej partii skarp montowano dłuższe bloki – jakby wsporniki, rozmieszczone w sporych odstępach od siebie. Likwidowano tym sposobem parcie ciężaru całego oblicowania na podnóże kamiennego płaszczka skarpy.

Materiał skalny budujący mury twierdzy jest bardzo różnorodny, a jego zasadniczą masę stanowią pozyskiwane na miejscu skały metamorficzne, reprezentowane głównie przez drobnolaminowane gnejsy oraz łupki łuszczycowe. Pierwsze z nich, pomiędzy laminami łuszczycowymi, złożonymi z biotyту i muskowitu oraz kwarcowo skaleniowymi z udziałem plagioklazów i białego mikroklinu, zawierają też pojedyncze, silnie spłaszczone soczewki różowej odmiany skalenia potasowego, bogatej w pigment hematytowy. Łupki łuszczycowe nie są jakościowo najlepszym surowcem budowlanym w związku ze znacznie zaawansowanym stopniem ich wtórnych przeobrażeń. Proces ten zaznacza się głównie serycyzacją plagioklazów i bardzo intensywną chloryzacją biotyту. W mniejszych ilościach wy-

stępujący jasny łuszczyc (muskowit) nie został przeobrażony. Drobne bloczki łupków łuszczycowych, o charakterystycznej płytkowej formie, były stosowane do wypełnienia pustych przestrzeni między przylegającymi do siebie blokami gnejsów. Znacznie mniejszy udział wśród bloków skalnych stanowią różnobarwne odmiany piaskowców. Najczęściej są to skały popielate, beżowe i beżowo-szare o niejednorodnym składzie mineralnym i bezładnej strukturze. W zależności od proporcjonalnego udziału składników mineralnych oraz drobnej frakcji okruchów skalnych, są to lokalnie występujące odmiany piaskowca, względnie szarogłazów. Duży udział kwarcu i krzemionki w ich składzie mineralnym warunkuje względną świeżość i odporność tego typu materiału skalnego na wietrzenie [Lorenc, Potyrała 2006].

Jakkolwiek twierdza srebrnogórska jest obiektem wyłącznie militarnym, to jednak jej projektant i wykonawcy bardzo zadbali o estetykę budowli. Wszelkie narożniki, krawędzie i rynny wykonano z prawie białego lub czerwonego piaskowca. Z tego też materiału powstały wejścia do kazamat, a także obramowania licznych strzelnic na ścianach poszczególnych fortów. Pierwsze z nich to skały beżowe lub brudno-białe, dość dobrej jakości i względnie odporne na wietrzenie. Są to piaskowce kwarcowe o spoiwie ilasto-krzemionkowym, których bardzo charakterystyczny skład mineralny oraz struktura pozwalają przypuszczać, że pochodzą

z kamieniołomów położonych w okolicach Radkowa. Druga, barwna odmiana piaskowca, ze względu na bardzo niejednorodny skład mineralny oraz miejscami dużą ilość kwarcowych otoczków można zaklasyfikować do nierównoziarnistych piaskowców zlepieńcowatych. Odmiana ta jest nieco mniej odporna na wietrzenie, a swój czerwony kolor zawdzięcza znacznej ilości związków żelaza rozproszonych w obrębie spoiwa ilasto-krzemionkowego. Ten rodzaj piaskowca sprowadzany był najprawdopodobniej z okolic Czerwieńczyc [Lorenc, Potyrała 2006].

Okres likwidacji twierdzy i rozwój turystyki na przełomie XIX/XX w.

The picture of the fortress in
the second half of the 20th
century

W połowie XIX wieku świetność warowni odchodziła w przeszłość. W 1858 r. zlikwidowano miejscową szkołę garnizonową, a rok później zarządzono likwidację miejscowej twierdzy, z wyjątkiem Donżonu. Powodem tego było wytyczenie nowych dróg przez Góry Sowie, rozwój nowoczesnej artylerii oraz wysokie koszty, jakie pochłaniało utrzymanie twierdzy. Po rozwiązaniu twierdzy odeszły oddziały wartowni-

cze, a wraz z nimi źródło utrzymania większości mieszkańców Srebrnej Góry. Uroczysty wymarsz żołnierzy ze Srebrnej Góry nastąpił 1.X.1867 r., trzy dni po oficjalnym rozwiązaniu garnizonu. Dzień 28.IX.1867 r. zamyka dzieje srebrnogórskiej twierdzy jako militarnego obiektu obronnego. Początkowo liczone, że nowe miejsca pracy zapewni mieszkańcom przemysł. Funkcjonowały tu trzy przedsiębiorstwa, garbarnia, wytwórnia wyrobów metalowych i mechaniki precyzyjnej, odlewnia, wytwórnia farb, fabryka zegarków kieszonkowych. Jednak zakłady okazały się zbyt małe, by mogły skutecznie konkurować z większymi firmami. Kryzys miejscowego przemysłu w latach 80. XIX wieku zmusił mieszkańców do poszukiwania kolejnych sposobów zarobkowania. Swoje nadzieje pokładali w turystyce. Przyjezdnych miały przyciągać: potężna i niezdołana twierdza, zdrowy klimat, piękna okolica, a nawet fabryka zegarków. Efekt przerósł oczekiwania. Mimo słabo rozwiniętej komunikacji, z roku na rok odwiedzało Srebrną Górę coraz więcej turystów. W 1884 r. został powołany do życia Towarzystwo Srebrnogórskie, które zajęło się wyznaczaniem szlaków turystycznych, ustawieniem tablic informacyjnych, ławek i zabezpieczaniem twierdzy. W mieście pojawili się płatni przewodnicy. Wraz z rozwojem turystyki powiększała się także miejscowa

baza noclegowa i gastronomiczna. W 1885 r. urządzono w Donżonie restaurację [Wnuk 2006].

Na początku XX wieku Srebrna Góra uzyskała połączenie z siecią kolejową Śląska. Pierwsze połączenie miasta zawiązała Kolejka Sowiogórska. Budowa całej trasy trwała od wiosny 1900 r. do sierpnia 1902 r. Znaczne różnice wysokości zmusiły inżynierów do zastosowania pierwszego na Śląsku odcinka kolejki zębatej. Okazało się, że kolejka stała się odrębną atrakcją turystyczną. Zastosowane tu unikalne w skali Śląska rozwiązanie techniczne, a także możliwość odbycia malowniczej przejażdżki, przyciągały rzesze turystów. W listopadzie 1908 r. powstała linia kolejowa do Ząbkowic Śląskich. Dzięki niej i kolejce Sowiogórskiej, miasteczko stało się lokalnym węzłem kolejowym. Problemy z komunikacją, hamujące rozwój miasteczka, stały się przeszłością. Tuż przed I wojną światową, miasto uzyskało miano „Perły Gór Sowich”. Wydawano coraz więcej przewodników, map i opracowań dotyczących jej historii. W celu pobudzenia ruchu turystycznego także w zimie, uruchomiono tor saneczkowy i zawiązano srebrnogórski klub narciarski. Napływ turystów stał się poważnym źródłem utrzymania mieszkańców Srebrnej Góry. W 1913 r. cesarz ofiarował Fort Ostróg Związkowi Młodych Niemiec, które urządziło w nim największe

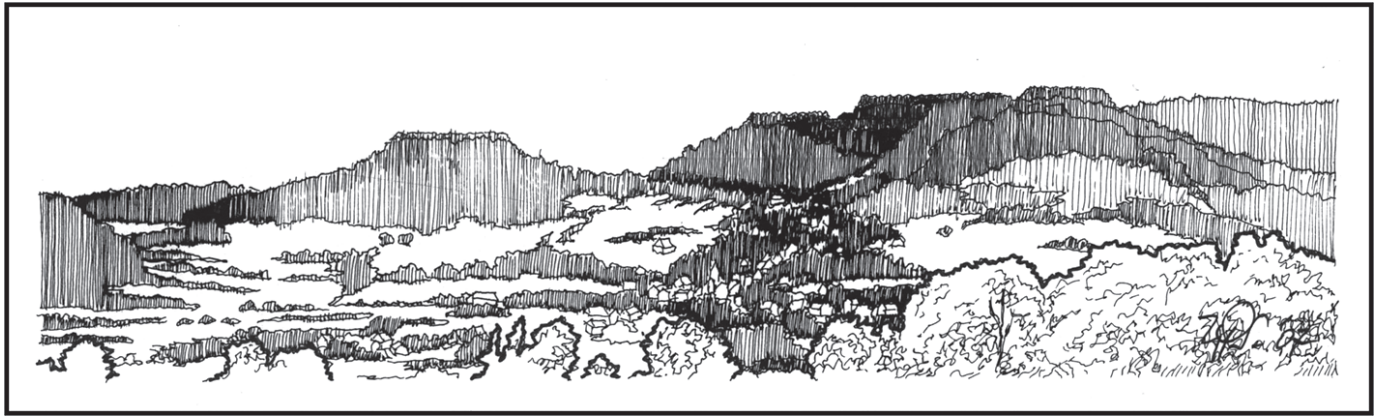
schronisko młodzieżowe dla chłopców [Wnuk 2006].

Brak pielęgnacji zieleni fortecznej w tym czasie, głównie wycinki samosiewów na stokach bojowych spowodował ukształtowanie się nowego krajobrazu. Zmiany dotyczyły ścian wieńczących wnętrze krajobrazowe. Rozpoczął się proces zmiękczenia surowości fortecznego charakteru tego miejsca. Antropogeniczna geometria stoków bojowych zaczęła ustępować łagodnym, poziomym falom rozrastającej się na skarpach zieleni. Powoli dawał o sobie znać bezwzględny agresor, który w ciągu kilku dziesięcioleci pokonał dotąd niezdobytą warownię. To przyroda odniosła zwycięstwo nad twierdzą.

Wizerunek twierdzy w drugiej połowie XX wieku

The picture of the fortress in the second half of the 20th century

Problematyka związana z szatą roślinną na tym terenie jest równie istotna, jak ta związana z materią budowlaną. Istniejąca współcześnie na terenie fortyfikacji zieleni spełnia kilka funkcji. Wiekowe okazy drzew podkreślają dawne powstanie dzieła, a więc jego oryginalność. Korzenie

roślin, jeśli tylko nie rozsadzają murów, przyczyniają się do zwiększenia spoistości gruntu skarp. Korony drzew zacieniają mury zmniejszają destrukcyjne działanie słońca. W masie zieleni występują gatunki cenne pod względem osobliwości, wiekowości, a także walorów krajobrazowych w danym miejscu. Teren ten stanowi schronienie dla wielu gatunków ptaków i ssaków. Porastająca wały i fosy roślinność skłania do refleksji nad przemijaniem czasu, a wśród mroku zarośli wyobrażenia wywołuje minione przeżycia. W panującej tam ciszy można znaleźć ucieczkę przed skwarem upałów i gwarem miasta. Żywiotowo porastająca ten teren zieleń powoduje zupełną deformację przestrzenną układu obwałowań ziemnych i utrudnia odnalezienie obiektów fortecznych. Trudno zrozumieć kształt umocnień, a więc i ich funkcja staje się trudna do wyobrażenia. Zieleń jest również przyczyną destrukcji murów i skarp. Korzenie rozsadzają strukturę budowlaną, ułatwiają penetrację wody

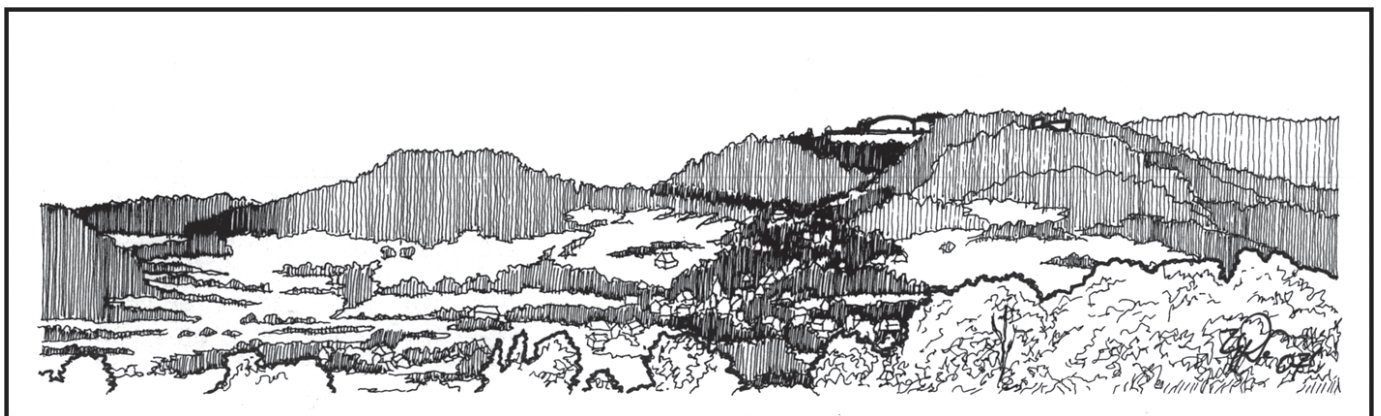
w głąb ścian i stropów, narażając na oddziaływanie niskich temperatur. Należy mieć również świadomość, że część istniejących drzew i krzewów to celowe, historyczne nasadzenia, wymagające bezwzględnej ochrony, uzupełnień czy odtworzenia. Stanowią integralny element twierdzy. Spełniały rolę przeszkody dla atakujących i skutków eksplozji, maskowały kształt dzieła i położenie w krajobrazie, wreszcie stanowiły rezerwę opału i budulca dla broniących. Wraz z obiektami murowanymi i ziemnymi współtworzyły warowny teren [Lorenc, Potyrała 2006].

Zieleń porastająca stoki bojowe twierdzy, fosy i poszczególne dzieła obronne spowodowała deformację przestrzenną tego założenia. Zanik antropogeniczny charakter dominujący, pozostała jedynie zamykająca wnętrze krajobrazowe kurtyna wzgórz o zadziwiającej formie. Przywołuje ona skojarzenia z krajobrazem powulkanicznym przez płasko ścięte wierzchołki wzniesień. Wywołało to zafałszowanie przestrzeni.

Czasy współczesne

Contemporary times

Ogromne wartości kulturowe i krajobrazowe Twierdzy Srebrna Góra przez wiele dziesiątek lat wymagały otoczenia tego zabytku specjalną formą ochrony, która chroniłaby zespół i teren historycznie do niego należący. Dopiero w 2002 r. obszar, traktowany dotąd jako „użytek leśny” przez Lasy Państwowe, stał się Fortecznym Parkiem Kulturowym, którego celem jest ochrona wartości przyrodniczych i kulturowych twierdzy srebrnogórskiej i jej otoczenia (m.in. trasy Kolejki Sowiogórskiej, zabytkowych sztolni dawnych kopalń srebra z XVI i XVII wieku). Jego powierzchnia wynosi ok. 6 km² i obejmuje wzniesienia położone po obu stronach Przełęczy Srebrnej na terenie Gór Bardzkich i Gór Sowich. Do zarządzania tym majątkiem została powołana gminna spółka Forteczny Park Kulturowy Sp. z o.o., która zajmuje się promocją, obsługą

Obecny wizerunek umocnień twierdzy srebrnogórskiej
Oprac. autor

turystyczną i administrowaniem powierzonymi obiektami.

Poza pracami konserwatorskimi dotyczącymi budowli twierdzy (jak dotąd dotyczą one głównie Donżona i Bastionu Dolnego), Forteczny Park prowadzi wycinkę zieleni mającą spowodować odsłonięcie obiektów obronnych tego zespołu i uwidocznienie ich w krajobrazie.

Podsumowanie

Conclusion

Twierdza Srebrna Góra ma szansę być najatrakcyjniejszą turystycznie twierdzą w Euroregionie Pradziad, nie stanowiąc w tym względzie konkurencji dla twierdz w Kłodzku i Nysie. Wprost przeciwnie, ranga Euroregionu i jego znaczenie w turystyce europejskiej bardzo się wzmocni. Forma uwidocznienia Twierdzy Srebrna Góra w krajobrazie nabiera w tym kontekście szczególnego znaczenia [Niedźwiecka-Filipiak, Potyrała 2003]. Odsłonięcie elementów tej warowni widzianych

z drogi od strony Ząbkowic Śląskich, a w szczególności jej panorama ze Stoszowic i Budzowa może bardzo korzystnie wpłynąć na krajobraz miasteczka i Przełęcz Srebrnej. Wydaje się, że najwłaściwszym byłby powrót do jej wizerunku z okresu międzywojennego. Poziome pasma zadrzewień o coraz rzadszym rytmie w miarę zbliżania się do korony stoku bojowego mogą złagodzić dominację przestrzenną twierdzy nad doliną i położonym na niej miasteczkiem. Wyraźnie zarysowane mury dzieł obronnych, począwszy od najbardziej wysuniętego w kierunku wschodnim Fortu Wysoka Skąła, aż do zachodniej Esplanady i flankującego Przełęcz Srebrną Fortu Ostróg pozwolą obserwatorowi ocenić ogrom warowni, tworzącej harmonijną dominantę w tym pięknym krajobrazie.

Jerzy Potyrała

Instytut Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Institute of Landscape Architecture
Wrocław University of Environmental and Life Sciences

Współczesne zdjęcie twierdzy od strony Budzowa
Fot. K. Wnuk

Contemporary photograph of the fortress from the side of Budzów

Literatura

1. Bleyl W., 1939, zeszyt specjalny z serii pism „Śląska Ojczyzna” Śląskiego Związku Opieki nad Ojczyzną, Śląskie Wydawnictwo i Drukarnia Karl Klossok, Wrocław.
2. Lorenc M. W., Lorenc M., Potyrała J., 2006, *Twierdza Srebrna Góra – trwała ruina jako forma udostępnienia (na przykładzie Fortu Chochoł Mały)*, Konferencja Naukowa, PKN ICOMOS i Politechnika Lubelska, Janowiec, Trwała ruina, Problemy utrzymania i adaptacji, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin, s. 101-117.
3. Małachowicz M., 2000, *Fortyfikacje przełęcz Sudetów*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa Kłodzko i Srebrna Góra. 6-8.X.2000: Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury, t. XII, Nowożytnie fortyfikacje Śląska. Twierdza Kłodzka i Srebrna Góra, Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa, s. 81.
4. Przerwa T., 2001, *Dzieje Srebrnej Góry*, Nasza Srebrnogórska Oficyna Wydawnicza, Srebrna Góra.
5. Przerwa T., 2000, *Przewodnik Srebrna Góra*, Nasza Srebrnogórska Oficyna Wydawnicza, Srebrna Góra.
6. Wnuk K., *Trasa turystyczna na Chochołach w Twierdzy Srebrna Góra*, Praca magisterska w Instytucie Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu pod kierunkiem dr inż. arch. J. Potyrały, Wrocław 2006.
7. Niedźwiecka-Filipiak I., J. Potyrała A., *Twierdza Srebrnogórska atrakcją turystyczną dla Wrocławia*, Architektura Krajobrazu 3-4/2003, AR Wrocław.